

Dr LJUBINKA ŠKODRIĆ, viši naučni saradnik
Institut za savremenu istoriju
Beograd, Republika Srbija
ljubinka.skodric@isi.ac.rs

UDK 929.731 Карађорђевић Ђ.

originalan naučni rad / original scientific paper
primljeno / received: 12. 3. 2023.
prihvaćeno / accepted: 24. 5. 2023.

<https://doi.org/10.29362/ist20veka.2023.2.sko.361-386>

PRINC ĐORĐE KARADORĐEVIĆ U OKUPIRANOJ SRBIJI 1941–1944.

APSTRAKT: *U radu su, na osnovu arhivske građe, memoaristike, štampe i stručne literature analizirani delatnost i život princa Đorđa Karadorđevića u okupiranoj Srbiji tokom Drugog svetskog rata. Učinjen je osvrt na njegovu dotadašnju sudbinu, političke stavove i pokušaje da se tokom rata angažuje na strani antifašističkih snaga. Naročita pažnja posvećena je ulozi koju je njegova ličnost imala u javnosti, očekivanjima koje su prema njemu ispoljavale zaraćene strane i njegovim stavovima po tom pitanju. Proučeni su uslovi pod kojima je živeo i odnos narodnooslobodilačkog pokreta i komunističkih snaga prema njemu tokom rata i posle oslobođenja zemlje.*

KLJUČNE REČI: Đorđe Karadorđević, prestolonaslednik, bolnica za duševne bolesti, okupacija, Drugi svetski rat, Srbija, Milorad Panić Surep, narodnooslobodilački pokret

Od naslednika prestola do bolnice za duševne bolesti

Đorđe Karadorđević, najstariji sin kralja Petra I Karadorđevića, odrekao se prava na nasleđe prestola 1909. godine, pošto je svom poslužitelju naneo povrede od kojih je ovaj preminuo. Agresivnost, okrutnost i neprimerenost već ranije su bile prisutne u ponašanju princa Đorđa, a njegovi brojni ispadi izazivali su sumnje u njegovo duševno zdravlje. Stalne nade da će doći do pozitivnih promena u njegovom ponašanju uticale su da je njegovo lečenje odlagano do krajnjih granica, kada je na kraju morao da bude potpuno izolovan. Pojedinci bliski dvoru zamerali su kralju Petru da nije obraćao dovoljno pažnje na simptome koje je njegov najstariji sin počeo da ispoljava rano, kada ih je možda bilo lakše suzbiti i kada se moglo naslutiti kako će se oni dalje razvijati ukoliko se na njih ne reaguje.¹ Izostanak porodične bliskosti i odrastanje bez majke, sa

¹ Драгољуб Р. Живојиновић, *Краљ Петар I Карађорђевић. У отаџбини 1903–1914. године* (Београд: Завод за уџбенике, 2009), 328.

ocem koji se nije dovoljno posvećivao deci, spadali su među uzroke neprimere-nog ponašanja princa Đorđa. Na njih su se od 1903. godine nadovezali i povećana pažnja javnosti i dobijanje na ličnom značaju. Kralj Petar je čak u početku imao razumevanja za njega smatrajući te ispade tek mladalačkim ludostima.² Ipak, po kraljevom nalogu prestolonaslednikovo ponašanje praćeno je još od 1905. godine, a razmatrane su i mogućnosti da mu se ukaže lekarska pomoć.³ Pošto se odrekao prestola, ali ubrzo pokajao i pokušao da deluje u cilju povratka ovih prava, njegovo ponašanje postajalo je sve ekstremnije, a incidenti koje je izazivao učestaliji.⁴ Oni su budili i strah zbog komplikacija koje je princ Đorđe mogao da prouzrokuje i na unutrašnjem i na spoljnopolićkom planu.⁵ Zbog toga je 1912. godine smešten u jedan sanatorijum u Švajcarskoj, gde se nije dugo zadržao.⁶

Pokušaji da se bori i komanduje vojnim trupama u Balkanskim ratovima, a potom i u Prvom svetskom ratu doneli su samo nove nesporazume. Posle ranjavanja na Maćkovom kamenu, princ Đorđe je napustio zemlju i uglavnom boravio u Francuskoj, do 1921. godine.⁷ Tada su, posle smrti kralja Petra, oživele i kombinacije da i on može biti uvršten u red prestolonasleđa i u tom smislu, prema pojedinim natpisima, uživao je podršku republikanskog pokreta.⁸ Međutim, kralj Aleksandar je uspeo da prebrodi zdravstvene probleme i ubrzo se oženio, što je uticalo na pogoršavanje stanja princa Đorđa i njegovog odnosa sa bratom. Izazivao je brojne incidente, iskazivao surovu agresivnost i predstavljao opasnost kako za okolinu, tako i za ugled države i dinastije.⁹ Posle neuspehlikih pokušaja vlade, 1922. godine, da se on nastani u Nišu i da mu se omogući miran i povučen život u zemlji, vlada i kralj Aleksandar doneli su 1925. godine odluku o njegovom smeštanju na kraljevsko dobro u Belju. Tu je, tokom deset dana, bio izložen posmatranju lekarske komisije koja je njegovo ponašanje okarakterisala kao paranoidno, opasno i po njega samog i po okolinu i preporučila njegovu izolaciju, uz konstataciju da bi na poboljšanje mogle uticati staraćke promene karaktera.¹⁰ Lekarska komisija prilikom pregleda, 1927. godine, konstatovala mu je dijagnozu šizofrenije.¹¹ U međuvremenu je prebaćen u Bolnicu za duševne bolesti u Toponici, gde je za njegove potrebe preuređen jedan paviljon i gde je živeo izolovano do nemaćkog napada na Kraljevinu Jugoslaviju aprila 1941. godine.

² Isto, 343.

³ Бранислав Глигорјевић, *Краљ Александар Карађорђевић, I, Уједињење српских земаља* (Београд: БИГЗ, 1996), 20.

⁴ Б. Глигорјевић, *Краљ Александар Карађорђевић, I*, 39–40.

⁵ U tom kontekstu su, pre svega, posmatrane njegove borbene izjave prema Austro-Ugarskoj u vreme Aneksione krize 1908. godine. Д. Живојиновић, *н. д.*, 221–2.

⁶ Б. Глигорјевић, *Краљ Александар Карађорђевић, I*, 42–43.

⁷ Бранислав Глигорјевић, *Краљ Александар Карађорђевић, II, Српско-хрватски спор* (Београд: Завод за уџбенике, 2010), 132–133.

⁸ Isto, 134–135.

⁹ Isto, 135–136.

¹⁰ Arhiv Jugoslavije (AJ), Zbirka Vojislava Jovanovića Maramboa (335), f. 12.

¹¹ Isto.

Sačuvano je više sećanja pojedinih ličnosti na princa Đorđa, poput onih koje je ostavio vajar Ivan Meštrović. Ona uglavnom sadrže osvrte na prinčevu nedisciplinovanu i neobuzdano ponašanje, ali pored toga ističu i njegovu iskrenost i poštenje.¹² Pažnju je privlačilo i njegovo prijateljstvo sa matematičarem Mihailom Petrovićem Alasom, koji je uspeo da kod princa Đorđa podstakne uspostavljanje prisnijih odnosa, ali je zastupanje prinčevih interesa od strane Petrovića uglavnom bilo neuspešno.¹³ Takođe je i sam Mihailo Petrović doživeo profesionalne poteškoće zbog ovog prijateljstva.¹⁴

Ličnost i sudbina princa Đorđa bile su predmet publicistike i filmske industrije, često i sa ciljem da se umanju ugled dinastije Karađorđević, pre svega kralja Aleksandra, ali i Nikole Pašića. Njih je princ Đorđe u svojim napadima paranoje, ali i u kasnijim sećanjima, označavao kao svoje glavne protivnike i neprijatelje.¹⁵ U jednom delu publicistike preovladao je stav da je princ Đorđe bio žrtva zavere.¹⁶ Takvo uverenje postojalo je i među mnogim javnim ličnostima i savremeniciima događaja. Dragomir Dragi Jovanović, koji je i u Kraljevini Jugoslaviji i u kolaboracionističkom aparatu okupirane Srbije zauzimao značajne pozicije u okviru policijske službe,¹⁷ po završetku Drugog svetskog rata je na suđenju izneo uverenje da je princ Đorđe bio žrtva političke zavere njegovog brata Aleksandra, Nikole Pašića i Crne ruke. Tvrdio je čak i da je Aleksandar kao regent očekivao da će princ Đorđe biti ubijen, o čemu su navodno postojala i pisana dokumenta, na osnovu kojih ga je Petar Živković kasnije ucenjivao.¹⁸ Slične stavove zabeležio je u svojim memoarima i general

¹² Ivan Meštrović, *Uspomene na političke ljude i događaje* (Zagreb: Matica hrvatska, 1969), 11.

¹³ Д. Живојиновић, н. д., 348. Za razliku od ovog stava, prema Meštrovićevom sećanju jedino pred Petrovićem princ Đorđe nikad nije pravio izgrede, već ga je slušao. I. Meštrović, *n. d.*, 74.

¹⁴ Tako je u početku blizak odnos sa princem Đorđem doneo Mihailu Petroviću Alasu izvesne privilegije, posle uklanjanja princa Đorđa iz javnog života potiskivan je i Mihailo Petrović kao nezgodan i nepoželjan svedok. Dvor nije želeo da se on eksponira, dva puta je ometan njegov izbor za predsednika Srpske kraljevske akademije, zbog čega se Mihailo Petrović povukao iz javnog života i uglavnom posvetio radu sa studentima. Милан Божић, „Михаило Мика Петровић Алас“, *Војноисторијски гласник*, 1, (1995), 290–291.

¹⁵ Na ovaj način u najvećoj meri se posmatra knjiga: Михаило Поповски, *Ђорђе. Краљевих СХС* (Београд: Слобода, 1980). Слободан Антонић, „Слика једног доба“, у: *Срби 1903–1914. Историја идеја*, приредио Милош Ковић (Београд: Слио, 2015), 787. Deo svojih tvrdnji Popovski je preneo i u roman *Karađorđevići protiv Karađorđevića*. Михаило Поповски, *Карађорђевићи против Карађорђевића* (Београд: Михаило Поповски, 2004).

¹⁶ Osim dela Mihaila Popovskog, na ovoj ideji bazirana je i knjiga o princu Đorđu autora Borisava Jovanovića. Борисав Јовановић, *Принц Ђорђе. Околности или судбина* (Београд: Досије студио, 2013).

¹⁷ Pre rata bio je šef Odeljenja opšte policije Uprave grada Beograda i pomoćnik upravnika grada, a tokom okupacije, između ostalog, šef Specijalne policije Uprave grada Beograda i Srpske državne bezbednosti. Detaljnije: Радосав Туцовић, *Драги Јовановић и генерал Мајснер на челу полиције у окупираној Србији*, *Анализа делатности Драгомира Јовановића и Аугуста Мајснера у окупираној Србији 1941–1944.* (Београд: Институт за савремену историју, Чигоја штампа, 2022).

¹⁸ *Колaborационисти пред судом ОЗНЕ. Саслушања Милана Недића, Драгомира Јовановића, Танасија Динића и Косте Мушицког пред органима ОЗНЕ*, приредили Срђан Цветковић, Раде Ристановић и Небојша Стамболија (Београд: Институт за савремену историју,

Panta Draškić, koji je na početku okupacije kratko vreme bio ministar rada u vladi Milana Nedića.¹⁹

U novije vreme, ličnost princa Đorđa je prikazana u drugačijem svetlu, kroz romantizovanu i mistifikovanu prizmu, kroz koju se prelamaju društveni i nacionalni odnosi u Kraljevini Jugoslaviji i uspon fašizma.²⁰ Najveću pažnju u ovim delima privlačila je aktivnost princa Đorđa u periodu kada se odrekao prestola i po završetku Prvog svetskog rata. Manje interesovanja, zbog oskudnosti i nesistematičnosti podataka, postojalo je za njegov život tokom Drugog svetskog rata. Upravo je to doba predstavljalo period kada njegovo ponašanje postaje znatno umerenije i kada posle dugogodišnjeg zatočenja čini prve korake ka normalizaciji svojih životnih prilika. Naporedo sa tim, bila su prisutna očekivanja javnosti i različitih političkih snaga da im pruži podršku i da se angažuje u ratnim zbivanjima.

Glasiine

Romantične vizije i pogledi na tragičnu sudbinu jednog princa predstavljali su pogodnu osnovu na kojoj su nicali različite glasiine, koje su služile različitim političkim snagama za politizaciju položaja princa Đorđa i za moguću upotrebu njegovog stanja i ličnosti u političke svrhe. Iako je on svojim ekscesima gubio ugled u javnosti, obnavljao ga je nesputanom i emotivnom borbenošću i učešćem u ratu, što je ostajalo duboko urezano u svesti stanovništva. U teškim istorijskim zbivanjima, ličnost princa Đorđa javljala se u sećanju naroda pre svega zbog njegove neobuzdane hrabrosti i spremnosti na akciju. Njegovi zdravstveni problemi pri tome su zanemarivani i predstavljani kao rezultat zaveze da se on zbog borbenosti ukloni sa istorijske pozornice. Njegovoj popularnosti doprinosilo je i to što je stanovništvo često u njemu videlo novog Karađorđa, sa kojim ga je poistovećivalo i po fizičkim i po karakternim osobinama.²¹

U javnosti prepoznatljiv zbog svoje hrabrosti i borbenosti, princ Đorđe je bio ličnost za koju su se još tokom Prvog svetskog rata, u okupiranoj Srbiji, vezivale glasiine koje su budile nadu u skoro oslobođenje i podizale borbeni duh stanovništva. Tako je pisac Bora Stanković zabeležio da su među glasinama u tom periodu bile i vesti da je princ Đorđe dolazio avionom do Beograda i na

2018), 264. Ovu verziju iznosi i Vasa Kazimirović. Васа Казимировић, *Црна рука. Личности и догађаји у Србији од преврата 1903. до Солунског процеса 1917. године* (Крагујевац: Призма, 1997), 290.

¹⁹ Панта М. Драшкић, *Моји мемоари*, приредио Душан Т. Батаковић (Београд: Српска књижевна задруга, 1990), 166.

²⁰ Serija *Senke na Balkanom* i način na koji je princ Đorđe predstavljen u njoj poslužila je kao inspiracija za niz novinskih naslova, kao i za knjigu o princu Đorđu u okviru edicije „Senke nad Balkanom“ časopisa *Nedeljnik*. Marko Prelević, *Princ Đorđe. Kraljević. Izgnanik, ratnik, „ludak“* (Beograd: Nedeljnik, 2019).

²¹ В. Казимировић, *Црна рука*, 287. Milan Stojadinović je smatrao da je princ Đorđe popularnost stekao dok je u vreme Aneksione krize držao zapaljive govore protiv Austro-Ugarske i da je na osnovu toga smatran dostojnim potomkom svoga pradede. Milan Stojadinović, *Ni rat ni pakt* (Rijeka: Otokar Keršovani, 1970), 38.

Topčiderskom brdu ostavio svoj šinjel i kapu.²² U vreme Topličkog ustanka čak se pronela vest da je Kosta Vojinović u stvari princ Đorđe koji je došao sa Solunskog fronta da podigne ustanak u Srbiji. Ovoj glasini pogodovala je i fizička sličnost između njih dvojice. Razmere nadanja bile su tolike da je mnoge bilo teško ubediti u njihovu neopravdanost.²³ I vlada na Krfu i narodni poslanici znali su za širenje ovih glasina.²⁴

Po završetku Prvog svetskog rata princ Đorđe je nastavio da zaokuplja pažnju javnosti. O krajnostima u koje je vodila politizacija odnosa prema njemu mogu svedočiti izveštaji nemačkog poslanika u Beogradu tokom 1922. godine. On je prvo u junu zanemarivao političku ulogu princa Đorđa i konstatovao da su „prinčeve osobine svakome poznate, zna se da ono što se dogodilo ima u najboljem slučaju karakter neprijatnog porodičnog slučaja, ali ne dolazi u obzir za državnu politiku“.²⁵ Već u oktobru iste godine, međutim, poslanik je izveštavao o političkom značaju princa Đorđa, pre svega po pitanju unutrašnjih odnosa i jačanja uloge Nikole Pašića, ali i konstatovao da prinčevo ponašanje ugrožava autoritet vlade u inostranstvu.²⁶

Čak i pošto je izolovan u bolnici za duševne bolesti, princ Đorđe je nastavio da bude predmet rasprava, manipulacija i lažnih vesti. Zatočenje brata u bolnici za duševne bolesti nije bilo rado viđeno u javnosti i dodatno je doprinosilo nepopularnosti režima kralja Aleksandra.²⁷ Uz to je intervencija njihove tetke, italijanske kraljice Jelene, preko patrijarha Varnave, da se princ pusti na slobodu, dovela do zatezanja odnosa crkve i krune.²⁸ Za ličnost princa Đorđa bile su, osim toga, i u međuratnom periodu vezivane vesti o nemirima i prevratima u jugoslovenskoj državi. Tako je po svedočenju diplomate Koste St. Pavlovića, januara 1931. godine, nemačka štampa javljala da je princ Đorđe pobegao iz Niša, da je sa oficirima isplanirao zaveru i došao u Beograd, zbog čega je kralj Aleksandar morao da se skloni u Zagreb.²⁹ Političaru Dragoljubu Jovanoviću su tokom 1937. godine iz Bosne i Hercegovine stizale vesti da je princ Đorđe došao iz Rusije i prigrabio vlast u Beogradu kao Karađorđe II.³⁰

²² Борисав Станковић, *Под окупацијом* (Београд: Вeдeс, 2000), 47.

²³ Божица Младеновић, *Жена у Топличком устанку 1917* (Београд: Социјална мисао, 1996), 63.

²⁴ Љубомир Јовановић, *Побуна у Топлици и Јабланици. Говор у Народној скупштини 12. априла 1918. године на Крфу* (Београд: Књижарница Геце Кона, 1918), 50.

²⁵ Živko Avramovski, *Nemci o Kraljevini Jugoslaviji. Izveštaji nemačkih diplomatskih predstavnika 1920–1941, I* (Београд: Архив Југославије, 2020), 145.

²⁶ *Isto*, 156.

²⁷ Javnost je uglavnom osuđivala kralja Aleksandra zbog toga što brata drži zatvorenog i to je doprinosilo i slabljenju njegove popularnosti i ugleda pošto je takav postupak smatran nekorektnim i nebratskim. Васа Казимиrowић, *Србија у Југославија 1914–1945*, II (Крагујевац: Призма, 1995), 447; Ivana Dobrivojević, *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935* (Београд: Институт за савремену историју, 2006), 334.

²⁸ В. Казимиrowић, *Србија у Југославија 1914–1945*, II, 570.

²⁹ Коста Ст. Павловић, *Дневник 1930–1932*, приредили Срђан Мићић и Наташа Милићевић (Београд: Историјски архив Београда, 2020), 197.

³⁰ Драгољуб Јовановић, *Политичке успомене*, IV, *Искусства* (Београд: Култура, Архив Југославије, 1997), 196.

Kao što su u vreme okupacije tokom Prvog svetskog rata nastajale i širene vesti o navodnim aktivnostima princa Đorđa i njegovom rukovođenju Topličkim ustankom, tako je vrlo brzo po okupaciji Srbije u Drugom svetskom ratu i izbijanju ustanka došlo do širenja glasina da se on nalazi na čelu ustaničkih snaga. Sačuvano je više svedočenja da pripadnici narodnooslobodilačkog pokreta nisu mnogo pokušavali da demantuju glasine da su oni zapravo vojska princa Đorđa Karađorđevića.³¹ Čak su postojale glasine da je general Ljubomir Novaković³² u stvari princ Đorđe, čemu je pogodovala i fizička sličnost između njih dvojice.³³

Osim u okupiranoj Srbiji, još raširenije uverenje o rukovodećoj ulozi princa Đorđa u ustanku 1941. godine postojalo je u Bosni i Hercegovini. Među pripadnicima ravnogorskog pokreta verovalo se da su takve glasine sračunato širene i propagirane od strane narodnooslobodilačkog pokreta. U dva izveštaja ravnogorskih snaga, u kojima je dat pregled zbivanja tokom ustanka u Bosni i Hercegovini, iznete su tvrdnje da je Slaviša Vajner Čiča,³⁴ kao vođa partizana na Romaniji o sebi potajno širio glasine da je on princ Đorđe, a da je stanovništvo uglavnom prihvatilo te tvrdnje.³⁵ Čak se smatralo i da se Vajner održavao zahvaljujući tim glasinama.³⁶ O postojanju ovakvih glasina svedočio je i istaknuti pripadnik narodnooslobodilačkog pokreta Rodoljub Čolaković, ali ih nije pripisivao samom Vajneru već seoskom stanovništvu, koje je ujedno sumnjalo u tu tvrdnju zbog činjenice da je princ Đorđe znatno stariji od Vajnera.³⁷

I kada njegova ličnost nije služila kao motivacija za borbu, naklonost i simpatije prema princu Đorđu stanovništvo je pokazivalo zbog njegove tragične sudbine. Nazivan je jednim od najnesrećnijih ljudi na svetu, o kome se „može napisati najjezivija tragedija i najstrašniji roman“.³⁸

³¹ Немања Девих, *Смедеревски крај у Другом светском рату. Људи и догађаји* (Београд: Институт за савремену историју, 2015), 66.

³² Ljubomir Novaković (1883–1943) bio je artiljerijski brigadni general u vojsci Kraljevine Jugoslavije. Po okupaciji Srbije u Drugom svetskom ratu, posle neuspeha da ostvari saradnju sa ravnogorskim pokretom, pristupio je četnicima Koste Pećanca i postao komandant njegovih odreda u Šumadiji. Na jesen 1941. napustio je saradnju sa Pećancem i sklopio sporazum sa partizanima, ali se ubrzo povukao u Bosnu i Hercegovinu, a zatim u Crnu Goru pokušavajući da osnuje sopstveni pokret otpora. Streljali su ga partizani 1943. godine. Mile Bjelajac, *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije (1918–1941). Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon* (Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004), 231.

³³ В. Казимировић, *Србија у Југославија 1914–1945*, III, 1131.

³⁴ Slaviša Vajner Čiča (1903–1942) komandir Romanijskog partizanskog odreda, a zatim član Glavnog štaba NOP odreda Bosne i Hercegovine, poginuo sredinom januara 1942. godine, a 1944. proglašen je za narodnog heroja.

³⁵ *Зборник докумената и података о народноослободилачком рату народа Југославије* (Зборник о НОР-у), XIV–1, (Београд: Војноисторијски институт, 1981), 325. Izveštaj kapetana Milorada Momčilovića, 7. juna 1942. godine, majoru Petru Bačoviću o stanju u istočnoj Bosni u proteklih godinu dana.

³⁶ *Isto*, XIV–2, 769. Izveštaj kapetana Manojla Pejića o razvoju četničkih organizacija u Istočnoj i Srednjoj Bosni od septembra 1941. do juna 1943. godine.

³⁷ Родољуб Чолаковић, *Записи из ослободилачког рата*, I (Београд: Просвета, 1956), 441–442.

³⁸ Аритон Михаиловић, *Успомене из окупације*, приредио Бојан Ђорђевић (Београд: Народна књига – Алфа, 2004), 14–15.

Tokom Aprilskog rata

Višegodišnja izolacija princa Đorđa u Toponici kod Niša okončana je u vreme nemačkog napada na Kraljevinu Jugoslaviju u aprilu 1941. godine. Tada se, u pratnji lekara i obezbeđenja, prvo evakuisao u manastir Kalenić, a zatim stigao do Han Pijeska, odakle je trebalo da krene sa vladom i kraljem u emigraciju.³⁹ Na osnovu izjave pripadnika žandarmerije koji su bili angažovani na obezbeđenju članova dvora tokom Aprilskog rata moguće je jednim delom utvrditi i kretanje princa Đorđa. On je tokom noći 11. aprila 1941. u Han Pijesku došao da poseti kralja Petra II, ali je zadržan na ulazu u kraljeve prostorije i upućen da noć provede u žandarmerijskoj stanici. Sutradan je takav postupak prema njemu izazvao negodovanje mladog kralja.⁴⁰ Princ Đorđe i kralj Petar II sreli su se na putu prema planini Javornik, gde su razgovarali, a zatim su krenuli u različitim pravcima.⁴¹ Njihovo razilaženje i upućivanje različitim putevima kasnije je bilo viđeno i kao prepuštanje princa Đorđa okupatoru.⁴² Oko 16. aprila, na putu za Pljevlja, princ Đorđe se sreo sa Božidarom Bećarevićem, koji će kasnije imati istaknutu ulogu u kolaboracionističkoj upravi kao šef IV odseka Specijalne policije Uprave grada Beograda.⁴³

Pošto je u okolnostima rasula i poraza dolazilo da učestalih napada lokalnog stanovništva na jugoslovenske vojnike, takva sudbina je, prema pojedinim svedočenjima, zadesila i princa Đorđa. U pljevaljskom srezu počinioci ovih napada bili su i muslimanski i srpski stanovnici. Srpsko stanovništvo sela Vrulje je navodno zaustavilo i opljačkalo princa Đorđa i njegovu pratnju.⁴⁴ Prema pojedinim svedočenjima, princ Đorđe je planirao da ide ka Bijelom Polju i Podgorici, ali je nakon incidenta u Vruljama sa pratnjom došao u Pljevlja, gde su ga zatekle nemačke snage koje su ušle u grad.⁴⁵ U svojim sećanjima princ Đorđe je

³⁹ Ђорђе Карађорђевић, *Истина о моме животу* (Београд: Ивана Марковић Сантић, 2017), 489–491.

⁴⁰ Dodatno nezadovoljstvo izazvale su kod mladog kralja vesti da su nemačke snage zauzele Niš pošto je do tada primao nepouzdanе извештаје о напредовању војске и успесима у продору у Бугарску.

⁴¹ Državni arhiv Srbije (DAS), Uprava državne bezbednosti Narodne Republike Srbije (G-28), f. 54. Izjava žandarmerijskog podnarednika Mileta Pilipovića, 14. marta 1942. Za razliku od ove izjave, princ Đorđe u svojim sećanjima ne navodi da je imao susret i razgovor sa kraljem Petrom II.

⁴² Богдан М. Стевановић Ратко, *На Јасрепцу. Забелешке из 1941–1944. године* (Београд, Богдан Стевановић, 1969), 21.

⁴³ *Колaborационисти пред судом ОЗНЕ, II. Саслушања Божидара Бећаревића, Светозара Вујковића, Велибора Јонића и Николаја Губарева*, приредили Небојша Стамболија, Раде Ристановић и Радосав Туцовић (Београд: Институт за савремену историју, Друштво за урбану историју, 2022), 42.

⁴⁴ Милутин Живковић, *Независна Држава Хрватска у Србији 1941. Усташки режим у Прибоју, Пријеполу, Новој Вароши и Сјеници (април–септембар 1941)* (Београд: Друштво историчара Србије „Стојан Новаковић“, 2018), 22.

⁴⁵ Милета Војиновић, *Путеви и раскриша. Сећања и казивања 1941–1992* (Шабац: ИКП Заслон, 1998), 10.

izostavio opis ovog događaja, već je naveo da se po dolasku u Pljevlja razboleo i da su ga tu nemačke snage obavestile da je nemački zarobljenik. Posle konsultacija sa višom komandom, dozvolile su mu da napusti Pljevlja, nakon čega je otišao za Beograd.⁴⁶

U Beogradu se javio nemačkim vlastima pozivajući se i na to da je aktivni jugoslovenski potpukovnik. Nemačke vlasti su mu saopštile da je slobodan, ali je princ Đorđe odbio njihovu ponudu da se nastani u dvoru na Dedinju. Dozvoljeno mu je da iznajmi stan, s tim što su nemački predstavnici insistirali da ne stanuje u centru grada, već po mogućnosti na Dedinju ili Topčiderskom brdu.⁴⁷ Pod takvim okolnostima, sticanje slobode koju je toliko želeo donelo je princu Đorđu razočarenje pošto je ona bila zadobijena od neprijatelja, dok su ga članovi porodice držali 16 godina zatvorenog. Uz to ga je mučila i misao da je njegov narod trebalo da izgubi slobodu da bi je on stekao. Situaciju mu je otežavalo i to što u gradu više nije imao mnogo poznanika i prijatelja.⁴⁸ Pukovnik fon Kajzenberg, nemački komandant Beograda, početkom maja u izveštaju Štabu vojnog zapovednika u Srbiji napomenuo je: „Srpski princ Đorđe (stariji brat kralja Aleksandra) stigao je na Dedinje“.⁴⁹

Život u okupiranom Beogradu

Princ Đorđe je u okupiranom Beogradu privlačio pažnju i okupacionih i kolaboracionističkih vlasti, ali i pokreta otpora i različitih obaveštajnih službi. U julu 1941. Milan Jovanović Stoimirović, tada urednik lista *Obnova*, zabeležio je u svom dnevniku da se princ Đorđe nalazi u Beogradu, ali da ne poseduje automobil i telefon. Posebno je zanimljiva njegova konstatacija da je princ Đorđe odbio ponudu da se sastane sa Dimitrijem Ljotićem pod obrazloženjem da je Ljotić fašista, a on republikanac. Stoimirović je izražavao i sumnje u prinčevu duševno zdravlje, ali i koristio priliku da zabeleži anegdote koje su se o princu Đorđu prepričavale po Beogradu, a koje su bile podstaknute i vestima da se on nalazi u gradu. U anegdotama je uglavnom isticana prinčeva pravdoljubivost.⁵⁰ Princ Đorđe je nastavio da privlači pažnju Milana Jovanovića Stoimirovića, pa je on u junu 1943, povodom smrti Mihaila Petrovića Alasa, zabeležio da se princ Đorđe oprostio od njega, ali da nije prisustvovao pogrebu pošto mu je za to bila potrebna posebna dozvola, a on nije hteo da od tog tužnog čina „pravi senzaciju“.⁵¹

⁴⁶ Ђ. Карађорђевић, *н. д.*, 492.

⁴⁷ *Исто*, 494.

⁴⁸ *Исто*, 494–495.

⁴⁹ Бранислав Божовић, *Београд под комесарском управом 1941. године* (Београд: Институт за савремену историју, 1998), 120.

⁵⁰ *Окупацијски дневник Милана Јовановића Стоимировића (јун–децембар 1941)*, приредили Александра Вранеш и Бојан Ђорђевић (Нови Сад: Матица српска, 2019), 81–82.

⁵¹ Milan Jovanović Stoimirović, *Dnevnik 1942–1943* (rukopis), Rukopisno odeljenje Matice srpske.

Kolaboracionistička štampa nije spominjala prisustvo princa Đorđa u okupiranom Beogradu. Samo je u jednom natpisu u *Obnovi* oktobra 1941. novinar prilikom pohvale kuvara Beogradske radničke komore isticao i da je kuvao za princa Đorđa u Toponici.⁵² Pripadnik pokreta Zbor Hrvoje Magazinović je u svojim sećanjima zabeležio da je tokom okupacije često u beogradskom tramvaju viđao princa Đorđa koji mu je delovao kao prilično oronuo i smiren stariji gospodin, skromno odeven, sa francuskom beretkom na glavi i naboranog lica.⁵³

Obaveštajnu zainteresovanost prema princu Đorđu pokazivali su predstavnici Nezavisne Države Hrvatske (NDH) u Beogradu koji su maja 1942. izveštavali o njegovom boravku u gradu i dolascima u centar grada radi posete stomatologu.⁵⁴ Zabeležili su da je apatičan i nesposoban za akciju, da je izjavljivao da je zahvalan nemačkim vlastima što su mu uredile vilu i da još uvek iskazuje ozlojeđenost prema postupcima kralja Aleksandra. Predstavnici NDH su zabeležili da nastavljaju da prate prinčevo ponašanje i kontakte, u nadi da će doći do više obaveštajnih podataka. Na taj način, iako su sumnjali u važnost političke delatnosti princa Đorđa, ipak su u njemu i dalje videli potencijalnu opasnost i mogućeg učesnika i pokretača budućih događaja.⁵⁵

Dok su pojedinci uglavnom ostavljali fragmentarne beleške o životu princa Đorđa u okupiranom Beogradu, dramski pisac Arifton Mihailović je u svojim uspomename, 29. juna 1942. godine, zabeležio prilično opširan osvrt na njegovu trenutnu situaciju. On je imao mnogo razumevanja za princa, koga je nazvao Hamletom 20. veka. Pomenuo je da princ simpatiče saveznike i pozitivno se izražava o kralju Petru II. Takođe je primetio da se princ udaljava od dinastije Karađorđevića i da je ubeđeni republikanac koji se približava levičarima i komunistima. Posedovao je i informacije da su nemačke okupacione vlasti princu Đorđu nudile kraljevski presto, što je on navodno odbio i izrazio želju da živi kao običan građanin.⁵⁶

Ariton Mihailović je isticao da je princu Đorđu zabranjeno kretanje po gradu, ali da ga mogu posećivati prijatelji. Takođe je navodio i da rado pomaže sve koji se nađu u nevolji i da „ne šteti sebe“ prilikom različitih intervencija u Upravi grada Beograda.⁵⁷ Potvrda ovih tvrdnji može se naći i u posleratnom saslušanju Nikole Gubareva, šefa odseka Specijalne policije Uprave grada Beograda, koji je izjavio da su tokom okupacije na intervenciju princa Đorđa pojedine ličnosti puštene iz ratnog zarobljeništva.⁵⁸

⁵² „Кујна Београдске радничке коморе“, *Обнова*, 16. 10. 1941, 5.

⁵³ Hrvoje Magazinović, *Kroz jedno mučno stoljeće. Sjećanja* (Split: Jadran, 2002), 48.

⁵⁴ U dnevničkim beleškama tokom septembra 1942. Milan Jovanović Stoimirović je takođe navodio da princ Đorđe dolazi u centar Beograda radi posete stomatologu. M. Jovanović Stoimirović, *Dnevnik 1942–1943* (rukopis).

⁵⁵ Aleksandar Vojinović, *NDH u Beogradu* (Zagreb: Aleksandar Vojinović i Naklada Pavičić, 1995), 126.

⁵⁶ А. Михаиловић, *н. д.*, 14–15.

⁵⁷ *Isto*.

⁵⁸ Prema ovom svedočenju, tokom okupacije je na intervenciju princa Đorđa iz zarobljeništva pušten Ljubiša Perišić, vlasnik autobuskog preduzeća, koji je potom otišao u Švajcarsku. Inter-

Princ Đorđe se u okupiranom Beogradu okružio pristalicama Republikanske stranke, a ta okolnost je u haosu građanskog rata i okupacije nosila brojne protivurečnosti i mogla dovesti do značajnih sukoba i nesporazuma. Na preporuku republikanca Jaše Prodanovića, princ Đorđe je za svog ličnog sekretara angažovao Milorada Panića Surepa, predratnog saradnika *Politike*, bliskog Republikanskoj stranci i naklonjenog komunistima, koji je tokom okupacije stanovao u prinčevoj kući u Gospodar Jevremovoj ulici.⁵⁹ Sa druge strane, advokat mu je bio dr Vojislav Vujanac, pre rata član Republikanske stranke i Srpskog kulturnog kluba. Za razliku od Panića, Vujanac je tokom Drugog svetskog rata podržavao ravnogorski pokret i bio član Centralnog nacionalnog komiteta ovog pokreta.⁶⁰

Prema jednoj izjavi Milorada Panića, posebna komisija sastavljena od nemačkih lekara pregledala je na početku okupacije princa Đorđa i utvrdila, kao što je i sam Panić imao utisak, da se princ duševno oseća dobro. Prema Panićevom iskazu princ Đorđe je imao dozvolu nemačkih vlasti za kretanje od Beograda do Oplenca, ali je nije koristio, već je samo odlazio fijakerom u Balkansku ulicu kod stomatologa. Takođe je raspolagao informacijama da je princ Đorđe planirao da otputuje u Švajcarsku radi lekarskih konsultacija usled zdravstvenih problema sa jetrom.⁶¹

Milorad Panić je kao sekretar princa Đorđa od sredine jula 1941. vodio beleške o njihovim razgovorima.⁶² Tu je zapisao da princ Đorđe ne želi da se

vencija je navodno učinjena na molbu Perišićeve supruge, ćerke generala u penziji. *Колaborационисти пред судом ОЗНЕ, II, 482.*

⁵⁹ Milorad Panić Surep (1912–1968), književnik, novinar, korektor i prevodilac, od 1936. bio je zaposlen u listu *Politika* kao korektor. Слободан Гиша Богуновић, *Људи 'Политике'.* *Лексикон сарадника (1904–1941)*, (Београд: Политика, 2019), 388–389.

⁶⁰ Vujanac je prvo bio uhapšen i zatočen u logoru na Banjici tokom novembra 1941, kada je u Beogradu uhapšen veći broj intelektualaca i profesora univerziteta. Po puštanju je postao koordinator političkih aktivnosti ravnogorskog pokreta u Beogradu i, prema sudskom svedočenju Draže Mihailovića, njegov „glavni oslonac” u Beogradu. Prema evidencijama knjiga zatočenika logora na Banjici, Vujanac je prvi put bio zatočen u logoru od 4. do 22. novembra 1941, a zatim ponovo 7. marta 1944. da bi istog meseca bio upućen u bolnicu gde se nalazio od 20. do 29. marta 1944. Enciklopedijske odrednice donose i podatak da je streljan 21. jula 1943. godine. *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica*, priredile Evica Micković, Milena Radojčić (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009), I, 140; II, 460; Мирјана Нововић, „Војислав М. Вујанац“, у: *Српски биографски речник, 2*, В–Г (Нови Сад: Матица српска, 2006), 337; Мира Радојевић, „Војислав Вујанац“, у: *Српска енциклопедија, 2*, В–Вшетечка (Нови Сад: Матица српска; Београд: САНУ, Завод за уџбенике, 2013), 822–23; Симо Ц. Ћирковић, *Ко је ко у Недићевој Србији 1941–1944.* *Лексикон личности једне забрањене епохе* (Београд: Просвета, 2009), 108.

⁶¹ I pored toga isticao je prinčeve tvrdnje da mu je onemogućeno vrhovno vodstvo u vojsci zbog mogućih pretenzija koje bi imao kao bivši prestolonaslednik i da je interniran zbog neslaganja sa kraljem Aleksandrom. Istorijski arhiv Beograda (IAB), Uprava grada Beograda – Specijalna policija (UgB, SP), IV-42 /66, k. 275 /1. Prepis saslušanja Milorada Panića čuva se i u Državnom arhivu Srbije. DAS, Saslušanja Specijalne policije (Z-37), f. 2. Prepis dokumenta dobijen ljubaznošću kolege dr Nemanje Devića.

⁶² Udruženje za kulturu, umetnost i međunarodnu saradnju „Adligat“, Legat Milorada Panića Surepa.

značajnije angažuje na političkoj sceni niti da zauzme neko istaknuto mesto. Pored toga, princ je bio naklonjen republikanskim idejama, a smatrao je da je komunizam teško ostvarljiv. Osećao je tugu i zabrinutost usled ratnih zbivanja u zemlji, naročito zbog stradanja srpskog naroda u Bosni i Hercegovini.⁶³ Iako je zabeležio i da je princ odbio ponude nemačkih vlasti da se angažuje, kao i ponudenu pomoć tetke, italijanske kraljice, ove događaje Panić nije detaljnije opisao i obrazložio.⁶⁴

Život princa Đorđa u okupiranom Beogradu je donosio i teškoće u pogledu organizacije domaćinstva i stanovanja. Pošto je upravnik njegovog imanja u aprilu 1942. otišao u ratno zarobljeništvo, Milorad Panić je vodio i taj deo posla, pa je bio upućen i u prinčeve finansije. Bilo je potrebno organizovati zakup kuće, njeno održavanje i poslugu. Panić je kasnije tvrdio da, iako je imao sredstava u bankama, princ Đorđe je po nemačkom odobrenju mogao da podigne samo 50.000 dinara mesečno, što mu je bilo nedovoljno jer je živeo u kući sa četiri člana posluge (kuvarom, sobarom i dva momka).⁶⁵ O teškoćama u tom pogledu svedoči i to da se u periodu od jula 1941. do maja 1942. promenilo više od deset osoba koje su bile angažovane za različite poslove u Upravi imanja princa Đorđa Karađorđevića.⁶⁶ Posebnu teškoću u održavanju domaćinstva predstavljalo je, kao i kod većine Beograđana, snabdevanje ogrevom.⁶⁷ Podrška, briga i pomoć kolaboracionističkih vlasti ogledale su se u tome što je Direkcija tramvaja i osvetljenja opštine grada Beograda u februaru 1942. odobrila princu Đorđu neograničeno korišćenje električne energije, kako za osvetljenje tako i za grejanje.⁶⁸

Rukovođenje finansijama princa Đorđa je bilo teško i zbog njegovog odnosa prema novcu. U svojoj poslednjoj zabelešci, datiranoj 16. aprila 1943, Milorad Panić pominje, kao neprijatan događaj, da su neki posetioci nagovorili princa da potpiše priznanicu za novac koji je jedan od njih već bio prisvojio. Uprkos raspravi koja je nastala tim povodom, da bi se izbegli dalji konflikti, princ Đorđe je potpisao priznanicu, iako je bila reč o značajnoj sumi od 100.000 dinara. Panić je zato smatrao da pojedini posetioci zloupotrebljavaju prinčevo

⁶³ „Jadan naš narod preko i u Bosni i u Hercegovini. Ali svetiti se ne treba. Osveta je zlo; ružna je i ne vodi ničem. Krivce kazniti, razume se.“ Isto.

⁶⁴ Prema pojedinim tvrdnjama, zahvaljujući molbi princa Đorđa upućenoj italijanskoj kraljici Jeleni iz ratnog zarobljeništva pušten je Mihailo Petrović Alas. M. Поповски, *Карађорђевићу против Карађорђевића*, 222; Жарко Мијајловић, „Михаило Петровић Алас и његово време“, у: *Михаило Петровић Алас. Живот, дело, време, Поводом 150 година од рођења*, уредили Стеван Пилиповић, Градимир В. Миловановић, Жарко Мијајловић (Београд: Српска академија наука и уметности, 2019), 33.

⁶⁵ IAB, UGB, SP, IV-42 /66, k. 275 /1. Dosije Milorada Panića.

⁶⁶ O ovome svedoče prijave i odjave o zaposlenju podnete u Beogradskom okružnom uredu. Udruženje za kulturu, umetnost i međunarodnu saradnju „Adligat“, Legat Milorada Panića Surepa.

⁶⁷ Nabavka drva koja je isplaćena u septembru 1941. nije mogla da se realizuje ni početkom sledeće godine. Isto.

⁶⁸ Udruženje za kulturu, umetnost i međunarodnu saradnju „Adligat“, Legat Milorada Panića Surepa.

poverenje i nanose mu materijalnu štetu. I Ariton Mihailović je, juna 1942. godine, kao jedan od problema u životu princa Đorđa pod okupacijom naveo to što on ne shvata značaj novca i rasipa ga sve dok ga ima, posebno kada je reč o njegovom bliskom okruženju i prijateljima.⁶⁹

Odnos prema ravnogorskom pokretu i jugoslovenskoj vladi u emigraciji

Tokom 1941. godine, u vreme formiranja ravnogorskog pokreta i početka ustanka, na Dražu Mihailovića su pokušana dva atentata. Prvi pokušaj izvršila je nepoznata osoba koja je došla na Ravnu goru i predstavila se kao izaslanik princa Đorđa. Pošto je ta ličnost izazvala sumnju, posle saslušanja utvrđeno je da je nju uputio beogradski Gestapo i ona je zatim streljana.⁷⁰ Ovaj događaj svedoči o pokušajima da se ličnost princa Đorđa zloupotrebi u različitim obaveštajnim akcijama, jer se verovalo da će on privući pažnju i biti prihvaćen od pokreta otpora.

Ravnogorski pokret je kasnije povremeno dobijao informacije o princu Đorđu, ali je njihova pouzdanost bila upitna i teško proverljiva. Tako je u jednom izveštaju, upućenom ravnogorskim snagama o stanju u Beogradu na jesen 1941. godine, autor naveo kako je iz najbliže okoline princa Đorđa saznao da su mu Crnogorci nudili krunu i da ju je on odbio. U istom izveštaju stoji da princ sa puno ljubavi govori o kralju Petru II i da često posećuje pojedine privatne vinograde u okolini.⁷¹

Informacije o pokušajima princa Đorđa da stupi u kontakt sa ravnogorskim pokretom uglavnom su oskudne. Otežavajuću činjenicu predstavlja nedostatak podataka o ulozi koju je imao u tom pogledu njegov advokat Vojislav Vujanac. Na posleratnom saslušanju, Draža Mihailović je na pitanje da li je za vreme rata imao kontakte sa princom Đorđem odgovorio da su mu tokom 1942. godine, u vreme boravka u Crnoj Gori, dve osobe koje su dolazile iz Beograda prenele pozdrave i izraze simpatija od princa Đorđa.⁷² Luka Špartalj, rukovodilac posebnog obaveštajnog, finansijskog i diverzantskog ravnogorskog punkta u Beogradu, podređenog direktno Mihailoviću, javio je krajem septembra 1942. da je princ Đorđe tri puta nudio moralnu i materijalnu pomoć predstavnicima pokreta, ali da je odbijen.⁷³

Sa druge strane, postoje naznake da princ Đorđe nije pokazivao značajnije simpatije prema ravnogorskom pokretu. U beleškama Milorada Panića

⁶⁹ А. Михаиловић, *н. д.*, 14–15.

⁷⁰ *Књига о Дражи*, I, 1941–1943, уредио Радоје Кнежевић (Виндзор: Српска народна одбрана, 1956), 170. В. Казимировић, *Србија и Југославија*, III, 985; Радован Калабић, *Књига о Калабићу. Мистерија, пропаганда и истина* (Београд: ЕВРО, 1991), 157.

⁷¹ Војни архив (ВА), Четничка архива (Ћа), 20-13-1.

⁷² Драгољуб М. Михаиловић, *Рат и мир Генерала. Изабрани ратни списи*, II, приредили Милан Весовић, Коста Николић, Бојан Димитријевић (Београд: Српска реч, 1998), 490.

⁷³ *Радио-депеше Југословенске војске у отаџбини 1941–1942*, приредили Раде Ристановић, Милутин Живковић, Милош Чорбић (Београд: Институт за савремену историју, 2021), 776.

iz oktobra 1942. prepričan je razgovor princa Đorđa sa jednim posetiocem o osobi koju je Panić obeležio inicijalima Dr, što je, po svemu sudeći, označavalo Dražu Mihailovića. Prema Panićevim beleškama, sagovornik princa Đorđa je tu ličnost smatrao nacionalnim junakom, dok je princ govorio da je Dr. zabio nož u leđa onima koji se zaista bore, i to „po savetu onih otud“, za koje je naglašavao da ih dobro poznaje. Ovde je princ Đorđe gledao na ravnogorski pokret kao na predstavnika stare vlasti, koja je pokušavala da njega drži po strani od događaja i pod nadzorom. U tom smislu se osvrnuo i na preporuke posetioca da se drži povučeno i čeka razvoj događaja, posebno s obzirom na njegovu dotadašnju sudbinu. Takve preporuke izazivale su nezadovoljstvo kod princa Đorđa, koji je naglašavao da se zalaže za otvoren i iskren nastup, naročito u tadašnjim okolnostima, kada se, po njegovom mišljenju, „pribiraju mišljenja i raščičavaju pojmovi“. Zato je isticao svoju spremnost da se bori za pravdu, makar ga ponovo zatvorili.⁷⁴

I emigrantskoj vladi Kraljevine Jugoslavije stizale su od 1941. godine u pojedinim izveštajima informacije o princu Đorđu. One su uglavnom sadržavale obaveštenja da se on nalazi u Beogradu i da živi povučeno na Dedinju.⁷⁵ U telegramu upućenom vladi iz poslanstva u Bernu 17. juna 1941, bilo je saopšteno da se princu Đorđu „zdravlje tako popravilo da mu više nije potrebno stalno lečenje“, uz napomenu na kraju da on „navodno ima biti kralj Srbije“.⁷⁶ Još na početku okupacije do emigrantske vlade dopirale su neproverene i prilično nepouzdana informacije, među koje je spadala i vest da je dr Milutin Ivković Milutinac obavestio predsednika Saveta komesara da se u okolini dvora nalazi princ Đorđe.⁷⁷ Prema svedočenju princa Tomislava Karađorđevića, princ Đorđe je tokom okupacije slao pozdrave ostatku kraljevske porodice u Londonu, što je izazvalo oduševljenje kraljice Marije kao plemenit i blagodar gest.⁷⁸

Preko poslanstva u Stokholmu jugoslovenska emigrantska vlada dobila je tokom marta 1942. informacije o prilikama u zemlji, posebno u Beogradu. Tu je navedeno i da princ Đorđe živi povučeno u Beogradu i da stanuje samo u jednoj sobi svoje vile zbog nestašice ogreva. Isticano je da je veliki optimista u pogledu savezničke pobede i da je protivnik Nemaca. Ove tvrdnje ponovljene su u još jednom izveštaju istog meseca, uz navođenje da je reč o informacijama dobijenim od bivšeg diplomate Bogumila Vošnjaka, koji ga je navodno često obilazio.⁷⁹

Princ Đorđe je i među pojedinim članovima jugoslovenske vlade u emigraciji bio viđen kao simbol borbenosti i hrabrosti. O tome svedoče i događaji iz decembra 1943. godine, kada je u emigrantskim krugovima razmatrana moguć-

⁷⁴ Udruženje za kulturu, umetnost i međunarodnu saradnju „Adligat“, Legat Milorada Panića Surepa.

⁷⁵ AJ, fond Emigrantska vlada Kraljevine Jugoslavije (103), 29-182; AJ, 103-31-185.

⁷⁶ AJ, 103-29-182. Dokument ustupljen ljubaznošću dr Milana Terzića.

⁷⁷ AJ, 103-158-6.

⁷⁸ *Забрањени очеви у исповестима своје деце*, приредио Милослав Самарцић (Крагујевац: Погледи, 2003), 37.

⁷⁹ AJ, 103-160-714, 720.

nost povratka kralja Petra II u zemlju. Smatralo se da bi kralj time ojačao svoje pozicije u svetu i uticao na angažman ravnogorskog pokreta i njegovo razdvajanje od kolaboracionističkih snaga, ali i na moguće slabljenje uticaja partizana. Iako je ovaj poduhvat karakterisan i kao lažni teatralan čin, prilikom njegovog razmatranja postavljalo se i pitanje koliko je kralj Petar II spreman na takav postupak. Političar Milan Gavrilović je pri tome zaključio da bi to učinio „bez razmišljanja princ Đorđe, ali ovaj dečko, ne verujem“.⁸⁰

Kontakti sa narodnooslobodilačkim pokretom

Naizgled miran i povučen život princa Đorđa u okupiranom Beogradu, pod budnim okom javnosti, obaveštajnih službi i policijskih snaga, tokom 1942. i 1943. godine bio je obeležen njegovim sve jačim vezivanjem za narodnooslobodilački pokret. S tim u vezi je bilo hapšenje njegovog sekretara Milorada Panića, maja 1942. godine. Do hapšenja je došlo na osnovu izjave jednog logorskog pritvorenika, date Specijalnoj policiji 15. maja 1942. godine. Pritvorenik je izjavio da komunisti pokušavaju da za svoju akciju vežu što veći broj poznatih ličnosti, a među njima i princa Đorđa.⁸¹ U iskazu je navedeno da je princ pristao na saradnju i da je čak razmatrana mogućnost da se on stavi na čelo „nacionalno-oslobodilačke akcije“. Navodno je u tom cilju već davao prilog od 500 dinara mesečno preko svog sekretara, ali još nije dao pristanak da se stavi na čelo akcije. Planirano je čak i da komunisti kidnapuju princa iz njegove vile i odvedu ga u Bosnu, gde bi bio postavljen na čelo pokreta, ali se postavljalo pitanje da li bi on to mogao da izdrži, s obzirom na zdravstveno stanje.

Tim povodom Milorad Panić je 17. maja 1942. godine, na saslušanju u Specijalnoj policiji, izjavio da princ Đorđe nikada nije davao priloge za narodno-oslobodilački fond, već da je samo jednom dao prilog od 2.000 dinara za obolele srpske zarobljenike koji su se vratili iz Nemačke.⁸² Isticao je da je princ Đorđe protivnik svake ustaničke akcije pod trenutnim okolnostima, da je zato i protiv ravnogorskog i protiv narodnooslobodilačkog pokreta i da njihovu borbu smatra štetnom po srpski narod. Naglašavao je da princ to ističe u razgovorima sa svojim poznanicima. Panić je takođe naveo i da je princ Đorđe bio upoznat sa tim da su još od jeseni 1941. postojali glasovi da će ga partizani oteti i staviti ga na čelo ustaničke akcije. Te glasine je, međutim, smatrao neozbiljnim i odbio je predlog da zbog njih zatraži policijsko obezbeđenje.

Panić se na saslušanju deklarirao kao republikanac blizak Jaši Prodanoviću, a tvrdio je da princ Đorđe deli to političko uverenje, s tim što je uz to i nacionalista. Naglašavao je da princ ne održava kontakte sa predstavnicima

⁸⁰ Милан Гавриловић, *Лондонски дневник 1941–1945* (Београд: Филип Вишњић, 1990), 498.

⁸¹ IAB, UGB, SP, IV-42 /66, k. 275 /1. Dosije Milorada Panića.

⁸² Panić je tom prilikom saopštio i da je od jula 1941. kao lični sekretar boravio kod princa Đorđa u vili na Dedinju u Lackovićevoj 5 svakog dana od 9 do 12 časova i za prinčeve potrebe vodio prepisku sa vlastima i privatnim licima, nabavljao literaturu i čitao dnevnu štampu. IAB, UGB, SP, IV-42 /66, k. 275 /1. Dosije Milorada Panića.

partizana već da mu u posetu, i to retko, dolaze samo stari prijatelji, među kojima su Jaša Prodanović, Mihailo Petrović Alas i nekoliko alasa-ribara, kao i advokat Vujanac, a da on sam odlazi u posete samo u komšiluku. U Specijalnoj policiji zabeleženo je i da prilikom pretresa Panićevog stana, 16. maja, nije nađeno ništa kompromitujuće, a da je priveden zato što je kao sekretar princa Đorđa pomagao partizansku akciju bez njegovog znanja sa 500 dinara mesečno.

Dva dana kasnije, 19. maja, Panić je dao bitno drugačiju izjavu o davanju novčane pomoći partizanskom pokretu. Naveo je da je od septembra 1941. on sam davao priloge za partizanski pokret, prvo novinaru Vasiliju Medanu,⁸³ a zatim novinaru Predragu Vijoroviću, sa kojima se poznavao iz perioda pre rata. U svojoj izjavi je pokušavao da zaštiti princa Đorđa, pa je govorio da je Medan više puta nastojao da se upozna sa princom i da ga angažuje za politički rad, ali da je on, Panić, izbegavao da ih poveže, već je samoinicijativno davao priloge predstavljajući da ih daje u ime princa Đorđa, koji o tome navodno nije znao ništa. Panić je izjavio da je slično postupio i kada je Predrag Vijorović u decembru 1941. pokušao da stupi u kontakt sa princom Đorđem. Tvrdio je da je priloge davao i da bi izbegao da princ Đorđe bude proglašen narodnim neprijateljem i da to nije saopštio u ranijoj izjavi, opet u želji da ga zaštiti. Predrag Virojović je u svojoj izjavi potvrdio da je Panić davao priloge u ime princa Đorđa, ali i da je uprkos predlozima odlagao i nikada nije organizovao sastanak Vijorovića sa princom Đorđem radi razmatranja predloga da se princ stavi na čelo partizanske akcije.⁸⁴ Navodno je čak bilo planirano održavanje sastanka „važnijih funkcionera komunističke partije sa princom Đorđem, radi neposrednog razgovora“.⁸⁵

Nisu sačuvani podaci da je protiv princa Đorđa povodom ove istrage poveden istražni postupak, što je dalo osnova za pretpostavke da se verovatno neko iz vrhova domaće vlasti založio za njega.⁸⁶ Podatke da je princ Đorđe davao novčanu pomoć narodnooslobodilačkom pokretu posedovao je juna 1942. i Arifton Mihailović, ali je to pripisivao humanističkim pobudama princa Đorđa.⁸⁷

Prema evidencijama banjičkih zatočenika, Milorad Panić je bio pritvoren od strane Uprave grada Beograda i nalazio se u Banjičkom logoru od 21. maja do 21. jula 1942. godine.⁸⁸ Prema jednoj njegovoj biografskoj zabelešci, iz logora je pušten na „veliku inicijativu princa Đorđa i pismenu garanciju nekoliko građana“.⁸⁹ Za razliku od njega, i Vijorović i Medan su nastradali tokom

⁸³ Vasilije Medan (1907–1942) bio je pravnik, novinar, šahista i prevodilac. Od 1934. godine saradivao je u listu *Politika*. С. Богуновић, *н. д.*, 321–323.

⁸⁴ IAB, UGB, SP, IV-156/38, k. 397. Dosiје Predraga Vijorovića.

⁸⁵ Раде Ристановић, *Београдски комунисти. Комунистички покрет отпора у окупираном Београду 1941–1944* (Београд: Сатена mundi, Институт за савремену историју, 2022), 151.

⁸⁶ Немања Девић, *За Партију и Тита. Партизански покрет у Србији 1941–1944* (Београд: Институт за савремену историју, Службени гласник, 2021), 442.

⁸⁷ А. Михаиловић, *н. д.*, 14–15.

⁸⁸ *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica*, I, 410.

⁸⁹ *Милорад Панић Суреп. Каталог изложбе*, приредила Нада Гајић Златковић (Београд: Заједница матичних библиотека Србије, Народна библиотека Србије, 1991), 35.

okupacije zbog svojih aktivnosti. Vasilije Medan je bio u logoru od februara 1942. godine, kada je uhapšen od strane Uprave grada Beograda, a zatim je, 9. marta 1942. godine, streljan.⁹⁰ Vijorović je uhapšen pre Panića, 9. maja 1942, zatim zatočen u logoru i streljan 19. februara 1943. godine.⁹¹

Kontakti Milorada Panića sa komunističkom organizacijom i narodnooslobodilačkim pokretom nisu posle ovog događaja prekinuti, već su se odvijali u drugom pravcu. Prema tvrdnjama iznetim u publikaciji *Beograd u ratu i revoluciji*, Milorad Panić je preko šefa železničke stanice u Leskovcu održavao kurirsku vezu sa Ratkom Pavlovićem Čićkom, komandantom partizanskog Drugog južnomoravskog odreda. Sa Pavlovićem se navodno dogovarao i oko stupanja princa Đorđa u partizanski odred u Toplici. Prema ovim iskazima, ostvarenje ovog dogovora omeo je prinčev advokat Vojislav Vujanac.⁹² Prema navodima Mihaila Popovskog, Milorad Panić je sredinom 1943. godine odjednom nestao, bez najave. Usledio je pretres kuće princa Đorđa od strane Gestapoa, posle čega je princu zabranjeno da izlazi iz stana i da se javlja na telefon, a kuća je stavljena pod prisмотру.⁹³

Može se pretpostaviti i da je stradanje Ratka Pavlovića u značajnoj meri omelo realizaciju ovog plana. Okružni komitet Komunističke partije Jugoslavije (KPJ) za Leskovac, u izveštaju koji je 9. maja 1943. uputio Pokrajinskom komitetu KPJ za Srbiju, osim obaveštenja o pogibiji Ratka Pavlovića, između ostalog, izvestio je, sa dosta nepoverenja, i o pokušajima Milorada Panića Surepa da uspostavi kontakt sa njima.⁹⁴ Oni su izrazili sumnje i oprez zbog načina uspostavljanja kontakta preko šefa železničke stanice, o kome su imali podatke da saraduje sa ravnogorskim pokretom, ali i zbog toga što nisu poznavali Panića, već su ga u izveštaju označili kao „neki Panić iz Beograda“. Pri tome je isticano da je Panić tražio da partizanski štab zvanično iznese svoju platformu i pozove

⁹⁰ *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica*, I, 318.

⁹¹ *Isto*, I, 400. Njegov otac, brigadni general u penziji Milan Vijorović, nije imao podatke o njegovom stradanju, već je oktobra 1945. podneo prijavu o nestanku Predraga Vijorovića za koga je tvrdio da je uhapšen 15. aprila 1942. i posle boravka u logoru na Banjici sproveden u Nemačku. IAB,42-K418-407 Digitalni repozitorijum Istorijskog arhiva Beograda https://digitalni.arhiv-beograda.org/show_document.php?id=1038569 (pristupljeno 20. 2. 2023).

⁹² *Beograd u ratu u revoluciji 1941–1945*, I (Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1984), 280.

⁹³ М. Поповски, *Ђорђе Краљевић СХС*, 123. U pojedinim beleškama odlazak Milorada Panića na slobodnu teritoriju u Pustoj Reci datiran je u 1944. a ne 1943. godinu, uz napomenu da je pre toga bio u kontaktu sa Ratkom Pavlovićem Čićkom i partizanskim odredima u Toplici. Takođe se navodi da je zatim bio aktivan prvo u Kulturno-prosvetnom odboru leskovačkog sreza, a zatim da je bio član Propagandnog odeljenja pri Glavnom štabu partizanskih odreda Srbije. С. Богуновић, *н. д.*, 389. *Споменица. Милорад Панић - Суреп 1912–1968* (Beograd: Народна библиотека СР Србије, 1968), 44.

⁹⁴ DAS, fond Centralni komitet Saveza komunista Srbije (Д-2), Pokrajinski komitet KPJ za Srbiju, PKS-295. U objavljenom izvodu iz ovog dokumenta izostavljen je upravo deo koji se odnosi na Milorada Panića i princa Đorđa. *Зборник о НОР-у, I–5, Борбе у Србији 1943. год.* (Beograd: Војноисторијски институт, 1954), 157. Извод из извештаја Окружног комитета КПЈ за Лесковац Покрајинском комитету КПЈ за Србију од 9. маја 1943. год. о борбама са Бугарима.

princa Đorđa koji je navodno izrazio posebnu želju da dođe u odred u Jablanici i da bi sa njim došlo još petnaestak ljudi. Okružni komitet je izvestio da je odbio ovaj predlog, sa obrazloženjem da smatra da se radi o pokušaju da se princ Đorđe kompromituje, posebno u slučaju da zaista pomaže partizansku borbu. Uz to su sumnjali i da se možda na taj način žele ubaciti u odred agenti i špijuni. Datan razlog odbijanja bili su predlozi da se u pozivu princu Đorđu navede da je on jedini legitimni predstavnik monarhije, uz obrazloženje „napravili su vas ludim“. Čak je predlagano da se upozori i princ Đorđe na mogućnost da je ovo provokacija od strane pripadnika ravnogorskog pokreta.

Ovi nespoznati ubrzo su razrešeni, verovatno usled dolaska Milorada Panića na slobodnu partizansku teritoriju, odakle je već 15. maja 1943. uputio pismo princu Đorđu.⁹⁵ U pismu je objašnjavao značenje slobodne teritorije i uveravao princa Đorđa da na njoj vladaju potpuna sloboda i mogućnost izražavanja različitih političkih ubeđenja, kao i da se tu nalaze predstavnici saveznika. Više puta je istakao, što ukazuje da je to verovatno bila osnovna dilema princa Đorđa, da postoje samo dva fronta – narodnooslobodilački i fašistički i odbacivao tezu da se u zemlji vodi i građanski rat. Panić je tvrdio da na osnovu ovlašćenja partizanskog štaba poziva princa Đorđa da se pridruži partizanskim odredima i uz to apelovao na prinčevu vojničku čast i ugledanje na pretka Karađorđa.⁹⁶

Ovo pismo pratilo je i posebno uputstvo Panića u kome je obrazlagao partizanskom komandiru način na koji je najbolje da pismo bude upućeno zbog sumnji koje može izazvati kod princa Đorđa. Isticao je da je potrebno da pismo do njega dođe zatvoreno i po mogućnosti zapečaćeno pečatom štaba. O daljim aktivnostima u ovom pravcu nisu sačuvani podaci i dalju sudbinu princa Đorđa tokom okupacije moguće je pratiti tek u vreme borbi za oslobođenje Beograda.

„Građanin“ Đorđe

U vreme borbi za oslobođenje Beograda i neposredno po njihovom završetku, 1944. godine, susreti sa princom Đorđem privukli su pažnju mnogih istaknutih ličnosti iz partizanskog pokreta. O tome govore i brojna memoarska svedočanstva, između ostalog Peka Dapčevića, Ljubodraga Đurića, Rodoljuba Čolakovića, ali i Ficroja Mekleja (Fitzroy Maclean).

Peko Dapčević je svoje sećanje na susret sa princom Đorđem tokom borbi za oslobođenje Beograda prvo objavio 1961. godine u knjizi *Male ratne priče* pod naslovom „Knez u štabu“, a zatim, sa više pojedinosti, i u knjizi *Za*

⁹⁵ DAS, Đ-2, Mesni komitet KPJ za Beograd, MKB, 12. Odlomak pisma objavljen je u: *Милорад Панић Суреп. Каталог изложбе*, 36.

⁹⁶ „Ne treba da Vas uzdržava ni građanski rat, jer njega nema niti će ga biti. Postoji opšte narodni slobodarski pokret i reakcija pod imenom fašizma, nacizma i kvislinga. Stupamo sa svim svojim snagama u borbu, u poslednju i najkrvaviju borbu. Vi treba i mora da date svoj doprinos, a on neće biti mali, u to smo uvereni. Kneže, borba Vas zove! Ona zove snagu, temperamenat i karakter jednog Karađorđa, prvog slobodara i revolucionara našeg oslobođenja. Zar će njegov istinski praukun od te borbe izostati?“

Beograd.⁹⁷ Tada je precizirao da je njegov štab, koji se 16. oktobra nalazio na Dedinju, u vreme snažnih vazdušnih napada posetio princ Đorđe i zadržao se sa njim duže vremena u razgovoru. Formalan povod za prinčevu posetu bila je molba da mu se vrati oduzeti automobil, iako je isti odmah ponudio na dalju uslugu Dapčeviću. Na prinčevo insistiranje Dapčević je pristao da mu izda objavu za slobodno kretanje, ali je odbio Dapčevićeve predloge da u objavi bude oslovljen kao knez ili gospodin, već kao „građanin“. Tokom susreta morali su da zbog bombardovanja pređu u sklonište, gde je princ Đorđe saopštio da je tokom okupacije imao više predloga, i od nemačkih vlasti direktno i preko Nedića, da se angažuje, ali da je on te ponude odbio.⁹⁸ Dapčević je u dva navrata zabeležio da princ Đorđe nije pokazivao strah od bombardovanja, što je jednim delom tumačio i time da se živeći u okupiranom Beogradu navikao na takve situacije.

Ovom susretu se, po svemu sudeći naknadno, priključio i Rodoljub Čolaković koji je zabeležio da su sa princem Đorđem u razgovoru učestvovali Peko Dapčević i Mijalko Todorović. Prema Čolakovićevom svedočenju, princ Đorđe je od Dapčevića dobio dozvolu za vožnju biciklom i po njegovom svedočenju bila je to prva dozvola izdata u Beogradu od partizanskih vlasti i to jednom Karađorđeviću. U razgovoru se princ Đorđe izjasnio za federativno uređenje buduće jugoslovenske države, ali je zamerao da je predviđen veliki broj federativnih jedinica. Na Čolakovićevo pitanje koja bi se federativna jedinica mogla ukinuti, izjasnio se za Makedoniju, pošto je Makedonce smatrao Srbima.⁹⁹

Epizoda u kojoj princ odbija da se deklariše drugačije osim kao „građanin“ našla se potom i u sećanjima Ljubodraga Đurića. Njeno isticanje imalo je značaj pošto je ona oslikavala i nastupanje novog doba u kome je sa društvenim promenama nastajala i nova društvena jednakost u kojoj nije bilo mesta za izdvajanja i isticanja na osnovu nasleđenih prava.¹⁰⁰ O upečatljivosti ove scene svedoči i to što je uključena u televizijsku seriju *Odlazak ratnika, povratak maršala*.¹⁰¹

Ljubodrag Đurić je ostavio zabeležku da ga je, kao komandanta grada Beograda, po oslobođenju grada posetio princ Đorđe i na korišćenje mu ponudio svoj automobil pošto ga ne koristi već se, usled nedostatka benzina, služi biciklom. Đurić je ovu ponudu odbio, a princ Đorđe je i njemu tokom razgovora

⁹⁷ Пеко Дапчевић, *Мале ратне приче* (Београд: Просвета, 1961), 171–179; Пеко Дапчевић, *За Београд* (Београд: Просвета, 1984), 150–158.

⁹⁸ Princ Đorđe je prema Dapčevićevom sećanju bio oduševljen njegovim crnogorskim poreklom i kada je Dapčević odlučio da mu dodeli obezbeđenje izrazio je želju da ga čine isključivo Crnogorci.

⁹⁹ Родољуб Чолаковић, *Затписи из ослободилачког рата*, II (Београд: Просвета, 1956), 851.

¹⁰⁰ Наташа Милићевић, *Југословенска власт и српско грађанство 1944–1950* (Београд: Институт за новију историју Србије, 2009), 498.

¹⁰¹ Serija je snimljena 1986. godine u produkciji Televizije Beograd i sastoji se od četiri epizode koje govore o boravku Josipa Broza Tita u Beogradu na početku okupacije u Drugom svetskom ratu, 1941. godine, a zatim, po oslobođenju, 1944. godine. <https://www.youtube.com/watch?v=Mc6iUtRg8Xg> (pristupljeno 20. 2. 2023). Za ukazivanje na ovu seriju zahvaljujem se kolegi dr Bojanu Simiću.

saopštio da je član Republikanske stranke i da je tokom okupacije odbio ponudu Nemaca da se politički angažuje. Prema Đurićevom svedočanstvu princu Đorđu je potom upućena pomoć u hrani i ogrevu, ali je ubrzo usledila i njegova žalba da mu je vojska oduzela automobil koji Đurić uprkos uložnim naporima nije uspeo da vrati, već mu je ustupio na korišćenje jedan džip.¹⁰²

Ficroj Meklejn, šef britanske Vojne misije pri Vrhovnom štabu NOV i POJ, takođe je ostavio svedočanstvo da je po oslobođenju Beograda njegovu Misiju posetio princ Đorđe koji je njemu i ostalom osoblju ispričao svoju životnu priču. Na ponuđenu pomoć odgovorio je da ima sve potrebno i da je već od partizana dobio pomoć u hrani.¹⁰³

U oslobođenom Beogradu princ Đorđe je pokušavao da uspostavi kontakt i saradnju sa različitim licima i organima vlasti. Tako je dr Saši Božović nudio svoju saradnju u Crvenom krstu i za te potrebe želeo je da joj ustupi automobil, što je ona odbila.¹⁰⁴ I dr Obren Blagojević, pomoćnik ministra finansija savezne vlade, sećao se da je u kasnijem periodu kod njega u kabinet princ Đorđe navraćao nekoliko puta, i to bez neke vidljive potrebe.¹⁰⁵ Svi oni su kao interesantan podatak beležili pojedine susrete sa princem Đorđem, ali su se držali na distanci. Ne samo to, već su pomoć i podrška koju je princ Đorđe pružio partizanskom pokretu i pokušaj da mu se pridruži tokom okupacije ostali nepoznati javnosti. U to nisu bili upućeni ni širi krugovi vlasti. Iako su koristili prinčevu podršku i saradnju, izgleda kao da su izbegavali da se on javno ekspozira, a njega samog su formalno uvažavali, ali su ga u stvari suštinski izbegavali i marginalizovali.

Po oslobođenju, princ Đorđe je obnovio i kontakte sa predstavnicima građanskih porodica sa kojima je bio u ranijim periodima u vezi. Posećivao je, između ostalih, Stevana Pavlovića, sina diplomate Koste Pavlovića.¹⁰⁶ Dragoljub Ilić je u svojim zapisima svedočio o bliskim vezama princa Đorđa i Jaše Prodanovića. Iako je Prodanoviću, po Ilićevom svedočenju, princ Đorđe zamerio saradnju sa komunistima, na vest o Prodanovićevoj smrti 1948. godine posetio je njegovu porodicu i ispoljio duboku žalost za preminulim.¹⁰⁷

Posle oslobođenja, podrška narodnooslobilačkom pokretu od strane princa Đorđa dugo je prećutkivana. Jedan osvrt na njegovu aktivnost tokom Drugog svetskog rata zabeležen je tokom aprila 1962. godine. Tada se Milorad Panić Surep, koji je posle rata obavljao niz važnih dužnosti u rukovođenju

¹⁰² Ljubodrag Đurić, *Sećanja na ljude i događaje* (Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1989), 247.

¹⁰³ Fitzroy Maclean, *Zlatni drum. Pijesak Orijenta. Rat na Balkanu* (Zagreb: Državno izdavačko preduzeće Hrvatske Zora, 1953), 526.

¹⁰⁴ Saša Božović, *Tebi, moja Dolores* (Beograd: Četvrti jul, 1980), 261.

¹⁰⁵ „Na mene je ostavljao utisak sasvim pristojnog čoveka, energičnih pokreta i crmpurasta mršava lica, s velikim karađorđevićevskim nosom na njemu, čak se nudio da dođe mojoj kući, ali ga ja, osjenjujući to politički neoportunim, nikako ne pozvah.“ Obren Blagojević, *Moј живот* (Beograd: Stručna knjiga, 1996), 239.

¹⁰⁶ Коста Ст. Павловић, *Ратни дневник 1941–1945* (Београд: Службени гласник, 2011), 531–532.

¹⁰⁷ DAS, Lični fond Dragoljuba Ilića (DI), 27.

kulturnim i javnim ustanovama,¹⁰⁸ obratio Aleksandru Rankoviću, koji je u tom periodu bio potpredsednik Saveznog izvršnog veća i predsednik SUBNOR-a Jugoslavije. Panić je obavestio Rankovića da ga je posetio princ Đorđe, požalio mu se da teško živi i zamolio ga da diskretno upozna s njegovim stanjem „mesto s kojeg bi se moglo pomoći“. Detaljno je objasnio prinčeve teške finansijske prilike i istakao da princ Đorđe nema nikakav konkretan zahtev, već da bi želeo da bude materijalno obezbeđen kao što je bio tokom 1946. i 1947. godine, u vreme kada je odbio da primi kao deo nasleđa imovinu na Oplencu koja mu je nuđena.¹⁰⁹ Panić je naglasio i da Ranković verovatno zna iz kog razloga Panić posreduje u molbi i podsetio da je za vreme rata bio fiktivno registrovan kao sekretar princa Đorđa. U tom smislu Panić je istakao: „Đorđe je zaista tada nesebično pomagao NOP. Dve-tri godine preko mene je redovno davao za NO fond od 5 do 10.000 din. mesečno, a više puta sam ga koristio za prenošenje našeg propagandnog materijala. Za sve vreme rata bio je veoma glrat i otvoren agitator protiv kralja, Draže i četnika. Lično mogu posvedočiti kako je kuražno odbio svaku saradnju s Nedićem i Nemcima, iako mu je predočeno da bi mogao biti ponovo poslan u ludnicu. Bio je spreman da pođe i na Slobodnu teritoriju u Pustu Reku, ali su to omeli republikanci na veoma perfidan način“. Panić je isticao da oseća moralnu obavezu prema princu Đorđa, ali je naveo i da mu nije poznato njegovo posleratno držanje, pošto su se u tom periodu videli samo dva-tri puta. Ranković je istog meseca usvojio ovu molbu i o tome obavestio Panića.¹¹⁰

Sedam godina posle ovog događaja (1969) objavljeni su memoari princa Đorđa *Istina o mome životu*. Memoari se hronološki završavaju na početku okupacije Srbije u Drugom svetskom ratu i iz njih je izostavljeno svedočanstvo o saradnji sa narodnooslobodilačkim pokretom. Prema pojedinim mišljenjima,

¹⁰⁸ Milorad Panić je po oslobođenju bio urednik listova *Politika, Glas, 20. oktobar*, kao i novinske agencije Tanjug. Od 1947. godine nalazio se na položaju direktora Zavoda za zaštitu spomenika kulture, zatim je 1956. postao sekretar Saveta za kulturu NR Srbije. Direktor Muzeja revolucije naroda Jugoslavije bio je od 1960. do 1966. godine, kada postaje direktor Narodne biblioteke Srbije. Kao književnik, novinar i prevodilac objavio je niz eseja, zbirki pesama i monografija. *Споменица. Милорад Панић-Суреп 1912–1968*, 44–46.

¹⁰⁹ Prema tom objašnjenju princ Đorđe je 1946. godine imao primanja u iznosu od 30.000 dinara, koja su mu bila dovoljna za egzistenciju. Njegovi prihodi 1962. godine iznosili su 86.000 dinara (60.000 dinara primao je od Saveznog izvršnog veća, a uz to i 21.000 na ime pukovničke penzije, 4.000 na ime ratne invalidnine i 1.000 na Karađorđevu zvezdu). Od te sume, davao je za stan 22.000 i za električnu energiju 15.000 dinara, a ostatak trošio za isplatu kuvarice i potrebe dijetalne ishrane pošto boluje od jetre. Panić je zaključio da zbog svih tih troškova princ ne može da priušti sebi ni odelo ni košulju, a pogotovu odlazak u banju. Naglasio je da princ izgleda veoma jadno, da mu je kaput iskrzan i otrcan, a cipele iskrpljene i da je još uz to iznajmio deo stana nekom Amerikancu koji mu se „na glavu popeo“. Udruženje za kulturu, umetnost i međunarodnu saradnju „Adligat“, Legat Milorada Panića Surepa.

¹¹⁰ Tom prilikom Ranković je odgovorio da je Panić dobro postupio što ga je obavestio o ovom problemu, da smatra da molba ima opravdanog osnova i da je princu Đorđu zato povećana pomoć od Saveznog izvršnog veća na 100.000 dinara. Izrazio je i nadu da će to olakšati finansijsku situaciju princa Đorđa i da će o tome on biti obavešten redovnim putem, ali i da može i Panić da ga obavesti. Isto.

„istinski junak“ ovih memoara je kralj Petar I, koji je opisan sa mnogo topline, kao strog ali pravičan otac i vladar, koga su krasili skromnost, trpeljivost i demokratskičnost.¹¹¹ Iako se u memoarima pozitivno izražavao o ocu, ipak je u njima došao do izražaja negativan odnos princa Đorđa prema bratu, kralju Aleksandru. Prema pojedinim mišljenjima, to je bio i cilj komunističkih vlasti prilikom objavljivanja ovog dela, a ta negativna konotacija kasnije je još više naglašena u knjizi Mihaila Popovskog o princu Đorđu.¹¹² Bile su raširene i tvrdnje da je pravi autor memoara novinar *Politike* Gojko Banović, koji je bio potpisan kao redaktor. O značaju koji je pridavan ovom izdanju svedoči i to da su pre objavljivanja memoari publikovani u formi feljtona u 90 nastavaka, od juna do avgusta 1968. godine, u *Politici*.¹¹³ Prema pojedinim podacima princ Đorđe je u posleratnom periodu bio pod stalnim službenim nadzorom. Navodno se dešavalo da prokocka celu penziju, zbog čega je određena jedna žena, koja je zvanično registrovana kao njegova supruga, da vodi računa o njemu.¹¹⁴ Radmila Radonjić se sa princem Đorđem upoznala tokom okupacije, preko njenih rođaka koje je on posećivao, da bi se po oslobođenju, 1946. venčali.¹¹⁵ Živeli su zajedno do smrti princa Đorđa, 1972. godine.

Zaključak

U brojnim svedočenjima savremenika isticano je da je princ Đorđe Karađorđević bio iskrena, časna i poštena osoba, ali da su ga konfliktnost, samovolja, preosetljivost na nepravdu, nepostojanje svesti o društvenim pravilima i agresivni ispadi koštali ne samo prestola, već i uobičajenog života člana kraljevske porodice. Imao je teškoća da razume i prilagodi se odnosima u društvu, pre svega u politici, naročito nakon odricanja od prestola. Takvo ponašanje u značajnoj meri se izmenilo na početku okupacije Srbije u Drugom svetskom ratu. U skladu sa stavom lekarske komisije iz 1925. godine da će do promena u njegovom karakteru doći usled starosti, verovatno je to bio razlog, uz promenjene društvene i političke okolnosti, da je posle višegodišnje izolacije, ponašanje princa Đorđa tokom Drugog svetskog rata postalo značajno smirenije i staloženije. U ovom periodu za njega nastupa lično oslobođenje, a duga izolacija i odsustvo iz društvenog života doprineli su njegovom umerenijem nastupu, iako ga borbeni duh u potpunosti nije napustio.

Ratna zbivanja tokom kojih se on ponovo pojavio na društvenoj sceni neizbežno su dovodila do nastojanja različitih političkih strana da pokušaju da ga angažuju za svoje ciljeve, bez velikog osvrtnja na njegovo zdravstveno stanje. Sa tim izazovima se u tako burnim vremenima bilo teško izboriti i razaznati prave ciljeve, interese, opasnosti i mogućnosti. Odbio je ponude okupacionih i

¹¹¹ С. Антонић, н. д., 784.

¹¹² Исто, 786–787.

¹¹³ Исто, 785; В. Казимировић, *Црна рука*, 291.

¹¹⁴ С. Антонић, н. д., 786.

¹¹⁵ М. Поповски, *Ворђе. Краљевић СХС*, 124.

kolaboracionističkih vlasti da se angažuje, dok sa ravnogorskim pokretom nije uspostavio saradnju, već su njegovi predstavnici pokušavali da ga drže dalje od zbivanja i pod nadzorom. Iako mnogima poznata, njegova aktivnost i podrška narodnooslobodilačkom pokretu tokom rata dugo je u javnosti u posleratnom periodu prećutkivana. I u njegovim sećanjima koja su u velikoj meri popularizovana, kao i u pojedinim javno objavljivanim svedočanstvima, izostavljani su delovi koji su svedočili o njegovim aktivnostima i podršci narodnooslobodilačkom pokretu i pokušajima da mu se pridruži. Teškoće koje je ranije preživeo u odnosu sa vlastima i osobama koje su imale moć, kao i usamljenost, verovatno su uticali da je princ Đorđe u drugom delu svog života postao skloniji kompromisima i saradnji. O težini izazova i njegovoj sudbini svedoči i to sa kojim ličnostima je bio poređen. U tim poređenjima izjednačavali su ga sa Hamletom, ali i sa Karađorđem. U tom rasponu, od tragike do beskompromisne hrabrosti, njegova sudbina bila je svedočanstvo ne samo o njegovoj ličnosti i životu, već i o vremenima, ljudima i događajima koji su se vezivali za njega i na koje je uticao ili se očekivalo od njega da ima uticaj i presudnu ulogu, često bez osvrtanja na njegove lične snage, zdravlje, dobrobit i mogućnosti.

REFERENCE

- Antić, Slobodan. „Slika jednog doba“. U: *Srbi 1903–1914. Istorija ideja*. Priredio Miloš Ković, 763–850. Beograd: Clio, 2015.
- Avramovski, Živko. *Nemci o Kraljevini Jugoslaviji. Izveštaji nemačkih diplomatskih predstavnika 1920–1941*, I. Beograd: Arhiv Jugoslavije, 2020.
- *Beograd u ratu i revoluciji 1941–1945*, I. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 1984.
- Bjelajac, Mile. *Generali i admirali Kraljevine Jugoslavije (1918–1941). Studija o vojnoj eliti i biografski leksikon*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2004.
- Blagojević, Obren. *Moj život*. Beograd: Stručna knjiga, 1996.
- Bogunović, Slobodan Giša. *Ljudi 'Politike'. Leksikon saradnika (1904–1941)*. Beograd: Politika, 2019.
- Božić, Milan. „Mihailo Mika Petrović Alas“, *Vojnoistorijski glasnik*, 1, (1995), 285–296.
- Božović, Branislav. *Beograd pod komesarskom upravom 1941. godine*. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 1998.
- Božović, Saša. *Tebi, moja Dolores*. Beograd: Četvrti jul, 1980.
- Čolaković, Rodoljub. *Zapisi iz oslobodilačkog rata*, I–II. Beograd: Prosveta, 1956.
- Ćirković, Simo C. *Ko je ko u Nedićevoj Srbiji 1941–1944. Leksikon ličnosti jedne zabranjene epohe*. Beograd, Prosveta, 2009.
- Dapčević, Peko. *Male ratne priče*. Beograd: Prosveta, 1961.
- Dapčević, Peko. *Za Beograd*. Beograd: Prosveta, 1984.

- Dević, Nemanja. *Smederevski kraj u Drugom svetskom ratu. Ljudi i događaji.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2015.
- Dević, Nemanja. *Za Partiju i Tita. Partizanski pokret u Srbiji 1941–1944.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, Službeni glasnik, 2021.
- Dobrivojević, Ivana. *Državna represija u doba diktature kralja Aleksandra 1929–1935.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2006.
- Draškić, Panta M. *Moji memoari.* Priredio Dušan T. Bataković. Beograd: Srpska književna zadruga, 1990.
- Đurić, Ljubodrag. *Sećanja na ljude i događaje.* Beograd: Izdavačka radna organizacija „Rad“, 1989.
- Gavrilović, Milan. *Londonski dnevnik 1941–1945.* Beograd: Filip Višnjić, 1990.
- Gligorijević, Branislav. *Kralj Aleksandar Karađorđević, I, Ujedinjenje srpskih zemalja.* Beograd: BIGZ, 1996.
- Gligorijević, Branislav. *Kralj Aleksandar Karađorđević, II, Srpsko-hrvatski spor.* Beograd: Zavod za udžbenike, 2010.
- Jovanović, Borisav. *Princ Đorđe. Okolnosti ili sudbina.* Beograd: Dosije studio, 2013.
- Jovanović, Dragoljub. *Političke uspomene, IV, Iskustva.* Beograd: Kultura, Arhiv Jugoslavije, 1997.
- Jovanović, Ljubomir. *Pobuna u Toplici i Jablanici. Govor u Narodnoj skupštini 12. aprila 1918. godine na Krfu.* Beograd: Knjižarnica Gece Kona, 1918.
- Kalabić, Radovan. *Knjiga o Kalabiću. Misterija, propaganda i istina.* Beograd: EVRO, 1991.
- Karađorđević, Đorđe. *Istina o mome životu.* Beograd: Ivana Marković Sontić, 2017.
- Kazimirović, Vasa. *Crna ruka. Ličnosti i događaji u Srbiji od prevrata 1903. do Solunskog procesa 1917. godine.* Kragujevac: Prizma, 1997.
- Kazimirović, Vasa. *Srbija i Jugoslavija 1914–1945, II–III.* Kragujevac: Prizma, 1995.
- *Knjiga o Draži, I, 1941–1943.* Uredio Radoje Knežević. Vindzor, Srpska narodna odbrana: 1956.
- *Kolaboracionisti pred sudom OZNE, II. Saslušanja Božidara Bećarevića, Svetozara Vujkovića, Velibora Jonića i Nikolaja Gubareva.* Priredili Nebojša Stambolija, Rade Ristanović i Radosav Tucović. Beograd: Institut za savremenu istoriju, Društvo za urbanu istoriju, 2022. DOI: <https://doi.org/10.29362/2602.2022.sta>
- *Kolaboracionisti pred sudom OZNE. Saslušanja Milana Nedića, Dragomira Jovanovića, Tanasija Dinića i Koste Mušickog pred organima OZNE.* Priredili Srđan Cvetković, Rade Ristanović i Nebojša Stambolija. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2018. DOI: <https://doi.org/10.29362/2220.2018.cve>
- *Logor Banjica. Logoraši. Knjige zatočenika koncentracionog logora Beograd-Banjica, I–II.* Priredile Evica Micković, Milena Radojčić. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2009.

- Maclean, Fitzroy. *Zlatni drum. Pijesak Orijenta. Rat na Balkanu*. Zagreb: Državno izdavačko preduzeće Hrvatske Zora, 1953.
- Magazinović, Hrvoje. *Kroz jedno mučno stoljeće. Sjećanja*. Split: Jadran 2002.
- Meštrović, Ivan. *Uspomene na političke ljude i događaje*. Zagreb: Matica hrvatska, 1969.
- Mihailović, Arton. *Uspomene iz okupacije*. Priredio Bojan Đorđević. Beograd: Narodna knjiga – Alfa, 2004.
- Mihailović, Dragoljub M. *Rat i mir Đenerala. Izabrani ratni spisi*, II. Priredili Milan Vesović, Kosta Nikolić, Bojan Dimitrijević. Beograd: Srpska reč, 1998.
- Mijajlović, Žarko. „Mihailo Petrović Alas i njegovo vreme“. U: *Mihailo Petrović Alas, Život, delo, vreme, Povodom 150 godina od rođenja*. Uredili Stevan Pilipović, Gradimir V. Milovanović, Žarko Mijajlović, 13–34. Beograd: Srpska akademija nauka i umetnosti, 2019.
- Milićević, Nataša. *Jugoslovenska vlast i srpsko građanstvo 1944–1950*. Beograd: Institut za noviju istoriju Srbije, 2009.
- Milorad Panić Surep. *Katalog izložbe*. Priredila Nada Gajić Zlatković. Beograd: Zajednica matičnih biblioteka Srbije, Narodna biblioteka Srbije, 1991.
- Mladenović, Božica. *Žena u Topličkom ustanku 1917*. Beograd: Socijalna misao, 1996.
- Novović, Mirjana. „Vojislav M. Vujanac“. U: *Srpski biografski rečnik*, 2, V–G, 337. Novi Sad: Matica srpska, 2006.
- *Okupacijski dnevnik Milana Jovanovića Stoimirovića (jun–decembar 1941)*. Priredili Aleksandra Vraneš i Bojan Đorđević. Novi Sad: Matica srpska, 2019.
- Pavlović, Kosta St. *Dnevnik 1930–1932*. Priredili Srđan Mičić i Nataša Milićević. Beograd: Istorijski arhiv Beograda, 2020.
- Pavlović, Kosta St. *Ratni dnevnik 1941–1945*. Beograd: Službeni glasnik, 2011.
- Popovski, Mihailo. *Đorđe. Kraljević SHS*. Beograd: Sloboda, 1980.
- Popovski, Mihailo. *Karađorđevići protiv Karađorđevića*. Beograd: Mihailo Popovski, 2004.
- Prelević, Marko. *Princ Đorđe. Kraljević. Izgnanik, ratnik, „ludak“*. Beograd: Nedeljnik, 2019.
- *Radio-depeše Jugoslovenske vojske u otadžbini 1941–1942*. Priredili Rade Ristanović, Milutin Živković, Miloš Čorbić. Beograd: Institut za savremenu istoriju, 2021.
- Radojević, Mira. „Vojislav Vujanac“. U: *Srpska enciklopedija*, 2, V–Všetečka, 822–23. Novi Sad: Matica srpska; Beograd: SANU, Zavod za udžbenike, 2013.
- Ristanović, Rade. *Beogradski komunisti. Komunistički pokret otpora u okupiranom Beogradu 1941–1944*. Beograd: Catena mundi, Institut za savremenu istoriju, 2022. DOI: <https://doi.org/10.29362/2022.2725.ris>
- *Spomenica. Milorad Panić - Surep 1912–1968*. Beograd: Narodna biblioteka SR Srbije, 1968.
- Stanković, Borisav. *Pod okupacijom*. Beograd: Vedes, 2000.

- Stevanović, Bogdan M. Ratko. *Na Jastrepцу. Zabeleške iz 1941–1944. godine.* Beograd, Bogdan Stevanović, 1969.
- Stojadinović, Milan. *Ni rat ni pakt.* Rijeka: Otokar Keršovani, 1970.
- Tucović, Radosav. *Dragi Jovanović i general Majsner na čelu policije u okupiranoj Srbiji. Analiza delatnosti Dragomira Jovanovića i Augusta Majsnera u okupiranoj Srbiji 1941–1944.* Beograd: Institut za savremenu istoriju, Čigoja štampa, 2022.
- Vojinović, Aleksandar. *NDH u Beograd.* Zagreb: Aleksandar Vojinović i Naklada Pavičić, 1995.
- Vojinović, Mileta. *Putevi i raskršća. Sećanja i kazivanja 1941–1992.* Šabac: IKP Zaslona, 1998.
- *Zabranjeni očevi u isповestima svoje dece.* Priredio Miloslav Samardžić. Kragujevac: Pogledi, 2003.
- *Zbornik dokumenata i podataka o narodnooslobodilačkom ratu naroda Jugoslavije, I–XIV.* Beograd: Vojnoistorijski institut, 1954–1981.
- Živković, Milutin. *Nezavisna Država Hrvatska u Srbiji 1941. Ustaški režim u Priboju, Prijepolju, Novoj Varoši i Sjenici (april–septembar 1941).* Beograd: Društvo istoričara Srbije „Stojan Novaković“, 2018.
- Živojinović, Dragoljub R. *Kralj Petar I Karađorđević. U otadžbini 1903–1914. godine.* Beograd: Zavod za udžbenike, 2009.

LJUBINKA ŠKODRIĆ, PhD, Senior Research Associate
Institute for Contemporary History
Belgrade, Republic of Serbia
ljubinka.skodric@isi.ac.rs

PRINCE DJORDJE KARADJORDJEVIĆ IN OCCUPIED SERBIA
1941-1944

Summary

Djordje Karadjordjević, the eldest son of King Peter I, was remembered as a brave and honest person, who didn't agree to compromises. In public opinion, this impression often overshadowed the fact that his inappropriate behavior caused numerous incidents. Because of them, he renounced his right to inherit the throne in 1909, and was isolated and under medical supervision from 1925 until the beginning of the Second World War. During the Second World War, the German occupation authorities allowed Prince Djordje to live in Belgrade under certain conditions. He was under surveillance by the police and intelligence services, but despite this, he maintained contacts with representatives of the resistance movements. Both among the population and among the representatives of the resistance movements, there was an expectation that he would support and participate in the fight against the occupiers. In this sense, numerous rumors appeared in the public, and some of them were consciously created. Prince Djordje refused the offers of the occupation and collaborationist authorities to engage in their favor. Through his secretary Milorad Panić Surep, he provided financial assistance to the communist organization and tried to join the People's Liberation Movement, but these efforts were not realized. After liberation, the authorities treated him with respect, but he was marginalized and his support and assistance to the People's Liberation Movement remained unknown to the public. His fate was used for the propaganda of anti-dynastic views, primarily through the promotion of his memories, which only reached the beginning of the Second World War and portrayed King Aleksandar Karadjordjević in a negative light. Although seen as brave and determined person like his ancestor Karadjordje, Prince Djordje was also seen as a tragic figure, as a new Hamlet, whose fate, despite his personal courage, was embodied in the tragedy and suffering caused by his closest environment.

KEYWORDS: Djordje Karadjordjević, Heir to the throne, Mental hospital, Occupation, Second World War, Serbia, Milorad Panić Surep, People's Liberation Movement